

# CÂTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA OPERA ISTORICĂ MANUSCRISĂ A LUI TEODOR BĂLAN

**Harieta Mareci**

Descoperirea, în arhivele provinciale, a atâtor inedite documente bucovinene, critica și publicarea lor n-au constituit unica preocupare sau singura direcție de cercetare în activitatea lui Teodor Bălan. Pentru orice istoric, asumarea unei asemenea responsabilități – crearea de colecții documentare – implică riscul de a nu mai dispune de timp suficient pentru valorificarea informației dobândite. Cu siguranță, și Teodor Bălan știa că prin dedicarea sa în slujba acestui ideal, considerat de mulți ingrat, nu se putea aștepta sau nu trebuia să se aștepte la roade imediate. Totuși, pentru el, în istorie, ca domeniu ce însumează erudiția și „nesleita energie” a cărturarului, își puteau găsi câmp de acțiune, deopotrivă, și publicarea materialului arhivistic și elaborarea unor lucrări științifice care să consacre eforturile explorărilor minuțioase, asigurându-l documentului, o dată în plus, perenitatea.

Așadar, examenul activității istoriografice a lui Teodor Bălan n-ar fi complet dacă ne-am limita doar la orizontul documentar construit, ani în șir, cu un rar simț al meticulozității. Desigur, întâi de toate, Bălan a fost un remarcabil editor de izvoare, dar nu poate fi contestată, sub nici o formă, prestația-i de istoric și majoritatea scrierilor sale poartă amprenta aceleiași stăruințe laborioase. Nu în numărul lucrărilor stă importanța operei istorice a lui Teodor Bălan, ci în conținutul ei și aceasta rezultă, fără doar și poate, din orice analiză făcută, oricât de sumară ar fi.

La prima vedere, restituția lui vizează câteva probleme de istorie a evului mediu și de istorie modernă referitoare la Moldova și, respectiv, Bucovina. Studiul temeinic al scrierilor și nu doar lectura lor deschide însă o altă perspectivă din care ar putea și ar trebui privită opera istorică a lui Teodor Bălan. Fiecare temă propusă analizei dezvăluie, ca într-un caleidoscop, aspecte noi care privesc, nuanțat, latura economică, socială, politică sau culturală a chestiunii adusă în discuție.

Asupra caracterului operei istorice lăsate de Teodor Bălan nu s-a insistat prea mult, deși informațiile furnizate de scrierile sale au fost adesea consemnate, preluate sau reproduse întocmai. Nu se poate scrie istoria Bucovinei fără ca măcar vreunul din titlurile acestor publicații să nu fie amintit. Chiar problematica ce ține de evul mediu românesc capătă o altă dimensiune atunci când se iau în considerație și opiniile lui. E drept că în ambiția de a deține propriile proiecții asupra trecutului, Bălan n-a fost ferit de capcane, ca de altfel și alți profesioniști ai scrisului istoric. Există, în lucrările sale, și scăderi în interpretarea unor fenomene sau forțări în extragerea unor concluzii pe baza izvoarelor care lui i se păreau revelatoare, dar cel mai mare neajuns îl reprezintă azi cunoașterea vagă a operei istoricului bucovinean. Umilințele furcilor caudine ale cenzurii, suspiciunea sau „prudența” unor editori supuși ingerințelor stăpânirii, retragerea deliberată din freamătul lumii exterioare și claustrarea în liniștea cabinetului de lucru sunt doar câteva motive care fac ca numele și contribuția științifică ale lui Teodor Bălan să nu poată fi corect plasate în ierarhia istoriografiei românești.

Nu ne propunem să analizăm materialul istoriografic redactat de către Bălan de-a lungul timpului. Un examen amănunțit al întregii opere, menit să fixeze, în raport cu alte rezultate ale cercetării istorice, valoarea și actualitatea judecăților sale, ne-ar sili să extindem investigația pe foarte multe pagini, într-o carte chiar. Se cuvine, totuși, să semnalăm ceea ce azi s-ar putea adăuga pe lista creației istoriografice aparținând lui Teodor Bălan: manuscrisele.

În inventarele arhivelor și bibliotecilor din București și Suceava figurează peste 50 de titluri de manuscrise – colecții de documente și studii – texte mai mult sau mai puțin cunoscute, unele parcurse, altele ignorate, câteva citate ocazional; extrem de redus e însă numărul celor repuse în circuitul interpretărilor istoriografice. Întrucât în numărul 2/2000 al revistei „Glasul

Bucovinei” am avut prilejul să ilustrăm, tangențial măcar, valențele erudiției lui Teodor Bălan, descoperitorul și editorul de izvoare, amintind totodată și de culegerile documentare încă nepublicate<sup>1</sup>, considerăm oportună relevarea altor aspecte ce țin de retrospectiva operei sale istorice manuscrise.

Nu tuturor le este hărăzit pragmatismul de a valorifica cu acuitate și promptitudine cele acumulate. Nici lui Bălan nu i s-a certificat, în chip firesc sau întotdeauna, valoarea prestației sale. Astfel, cel puțin patru însemnate lucrări despre Evului Mediu românesc n-au văzut lumina tiparului deși istoricul le trimisese diverselor edituri spre publicare, însoțite fiind de credința în puterea lor de-a contribui la lămurirea unor subiecte considerate, de altfel, controversate. Importanța pe care Bălan o acorda cercetării și rezultatelor dobândite în urma zecilor de ore de studiu sporea grație discernământului critic al informațiilor istorice cu care venise în contact. În fond, critica izvoarelor folosit de istoric la elaborarea materialului său era o rediscutare a chestiunii, în întregime.

De exemplu, tratarea problematicii „epocii premoldovenești” - asupra căreia Bălan se oprișe în studii precum *Țara Sepenicului*<sup>2</sup>, *Cetatea Hmielov*<sup>3</sup> sau *Berladnicii*<sup>4</sup> - trebuia continuată, după cum avertiza istoricul într-una din epistolele sale<sup>5</sup>, printr-o „trilogie” care să trateze denumirea statului medieval de la răsărit de Carpați. Spunem „trebuia” pentru că lucrarea proiectată în detaliu n-a văzut niciodată lumina tiparului, în formula dorită de autor. Din cele trei părți constitutive ale ei: *Caravlachia*, *Bogdania*, *Cara – Bogdania*<sup>6</sup>, *Valachia Maior et Minor*<sup>7</sup> și *Numele Moldova*<sup>8</sup>, doar prima (în 1968) și ultima (în 1973) au fost publicate; restul e depozitat, încă, la Arhivele Centrale, în București. Planul fusese ambițios (dacă ținem seama de faptul că numai pentru *Numele Moldova* istoricul folosisese peste 200 de izvoare), iar finalizarea sa ar fi urmat să țințească nu doar publicarea unor informații „rămase necunoscute”, ci mai ales utilizarea acestora de către cercetătorii mai tineri, în stare să extindă cercetarea studiilor „în direcția începută de noi”<sup>9</sup>. Știind însă că orice creație va fi supusă judecății posterității, Bălan proclama legitimitatea actului critic: „Dacă rezultatul stăruințelor noastre făcute va fi negativ, vom fi bucuroși și atunci, fiindcă și un rezultat negativ este binevenit. Iar dacă în viitor se va reuși să se descopere originea numelui Moldova, atunci lucrarea de față va forma o verigă utilă în lanțul cercetărilor pentru elucidarea unei probleme dificile din istoria românilor”<sup>10</sup>.

Superficialitatea și relativitatea explicațiilor „date de autorii medievali, scriitori și călători”<sup>11</sup> și „formularea la întâmplare” a părerilor unora dintre „istoricii români moderni”<sup>12</sup> impuneau „studiul profund”, căci exprimarea unei simple păreri – spunea Bălan – nu însemna totodată și stabilirea unui adevăr<sup>13</sup>. Trebuia, așadar, să se recurgă la o analiză minuțioasă a pasajelor caracteristice din diverse istorii, memoriale sau note de călătorie, cronici, dicționare, în paralel cu însemnările din atlase și catagrafii rare, necunoscute sau neîntrebuintate. Nu putem considera ostentativă erudiția de care a dat dovadă istoricul atunci când a citat în lista lucrărilor consultate atâtea zeci de titluri, din care mai puțin de o treime erau românești, în timp ce celelalte erau latine, germane, poloneze, rusești ori franceze. Și cum „problema originii cuvântului Moldova se cere studiată în întregimea ei”<sup>14</sup> era firească abordarea critică a mijloacelor documentare în care se strecuraseră erori sau care fuseseră compromise de o „imaginație excesivă”.

Pasul următor, nu mai puțin important, avea să-l constituie determinarea înțelesului unor toponime relative, de asemenea, la Moldova, toponime pe care Bălan le întâlnise în lucrările cronicarilor medievali. De pildă, *Bogdania* – nume dat țării de către turci – nu putea proveni decât de la *Bogdan I* Întemeietorul și nicidecum de la *Bogdan cel Orb*, cel ce se închinase turcilor, după cum susținea Grigore Ureche<sup>15</sup>. *Cara-Bogdania* sau *Bogdania Neagră* însemna „țară mică”, „situată la periferia” imperiilor, „acoperită de păduri” și care „produce grâu negru”<sup>16</sup>. *Valahia* este, de asemenea, o exclusivă „creație străină”<sup>17</sup>, pentru că „românii nu și-au zis decât români și nu valachi, iar țării lor niciodată *Valachia*”<sup>18</sup>. Nu atât „titlurile cu care domnii s-au împodobit”<sup>19</sup> erau esențiale pentru ancheta istorică (pentru că ele dezvăluie limba cancelariilor, cu influențele sale străine inerente), cât mai ales „felul cum își zicea poporul român

însuși”<sup>20</sup>. Cu alte cuvinte, se ivise prilejul examinării interogațiilor care parcurseseră vremurile: Cine sunt vlahii, cum s-au numit și cum au fost numiți românii?

Firește, un asemenea demers a presupus nu doar pregătire metodică, ci și stăruință în cercetarea documentației de care a dispus și al cărei volum, după cum am amintit deja, nu era deloc redus. Însuși autorul avertiza că „prezentarea materiei, a vastei sau poate a prea vastei materii”, pe baza unei „bogate bibliografii”, putea să dea cititorului impresia „haoticului”. De altfel, aceasta a și fost părerea celui desemnat de către Institutul de Istorie din București să-i facă recenzia, „reușind” să stârnească indignarea, protestul și apoi refuzul istoricului de a mai publica rezultatul laborioasei cercetări: „Nu-i așa. Materia este împărțită pe capitole, iar în interiorul acestora autorii sunt câtați cronologic după naționalitatea lor”<sup>21</sup>. Fără a risca să dăm dovadă de subiectivism, nu ne putem îndoi de rigurozitatea documentării științifice profesate de Bălan; nu putem omite nici argumentația filologico-istorică de excepție. Cât privește „incriminata” modalitate de tratare a problemei, ea nu poate fi pusă pe seama dificultății de dominare a materialului informativ, ci, mai degrabă, pe raportul cantitativ dintre „document” și interpretare. Trebuiau, deci, considerate atât „caracterul dificil” al temei, cât și constatarea că, la momentul respectiv, se vorbea despre „prima lucrare de acest fel”<sup>22</sup>.

Referitor la structura instituțiilor feudale, observațiile la care ajunsese Teodor Bălan trebuiau dispuse într-o unică schemă, rațională, la care istoricii să apeleze frecvent și facil. În cazul „vorniciei”, de pildă, era utilă o segmentare riguroasă a urmăririi evoluției sale, căci „rădăcinile” dregătoriei se aflau înfipite adânc în trecut, iar datele și faptele prea multe pentru a fi ordonate într-un singur volum. *Vornicia Moldova*<sup>23</sup>, lucrarea de docență a lui Teodor Bălan, editată în anul 1931, nu-și propunea să trateze „toate categoriile de vornici cari se aflau în Moldova”<sup>24</sup>; în atenția sa intrau doar „vornicii de la curtea domnilor Moldoveni”, precum și așa-numiții „staroști”, „pârcălabi” și „vornici de ținut”, rămânând ca ulterior să fie abordată „chestiunea vornicului de ocol”, „de oraș și sat”<sup>25</sup>.

În manuscrisul *Vornicelul și vătămanul*, critica izvoarelor a condus la explicarea analogiei „vătăman” – „vornicel” – „vornic sătesc”, pornind de la stabilirea îndatoririlor fiecăruia dintre ei. Confuzia se făcea în legătură cu funcția de „administrator al moșiei”, proprie vornicului dar îndeplinită și de vătăman, după constituirea domeniilor boierești și mănăstirești<sup>26</sup>. Bălan demonstra, în felul următor, evoluția statutului social al vătămanilor: „Înainte de întemeierea statului moldovenesc, în fruntea satelor se găseau cnezi, juzi sau vătămani. Aceștia administrau satele și exercitau jurisdicții. Locuitorii își stăpâneau micile lor loturi de pământ. Dar odată cu trecerea moșiilor pe seama boierilor sau a mănăstirilor, sătenii au încetat a fi stăpâni pe loturile lor, întrucât întreg teritoriul moșiei a devenit proprietatea unui stăpân de moșie instalat de Domnie (...) Vătămanii au rămas cu marile lor loturi de pământ, fiindcă situația lor s-a schimbat radical. Ei au devenit administratori de moșii și încasatori de dări datorate Domnului, deci statului”<sup>27</sup>. Preluarea de către moldoveni a termenului slav „vornic”<sup>28</sup> a făcut posibilă folosirea, în paralel, a celor două cuvinte – „vătăman” și „vornic” – deși ambele defineau o singură funcție: cea de „administrator de moșie”. Presupunem, însă, că și termenul „vătăman” este de origine slavă, el desemnându-l pe conducătorul unei cete de oșteni; odată cu organizarea statului, cu constituirea armatei, probabil că vătămanul a păstrat doar atribuțiile „administratorului de moșie”.

Deși fusese trimis spre publicare, iar academicianul Andrei Oțetea îi confirmase apariția în numărul 3/1957 al revistei „Studii și materiale de Istorie medie”<sup>29</sup>, manuscrisul *Vornicelul și vătămanul* a rămas, în continuare, în patrimoniul arhivelor bucureștene, figurând în lista lucrărilor needitate.

Același controversat destin l-a avut și studiul *Călărașii de Coțmani*, întemeiat, exclusiv, pe documente inedite (după cum se menționează în anexa sa)<sup>30</sup> și care înlesnește cunoașterea altei categorii de „slujbași ai țării”<sup>31</sup>: călărașii însărcinați cu paza hotarului de nord al Moldovei. Pe lângă scopul creării acestei unități de cavalerie, privilegiilor și obligațiilor stabilite de domn,

istoricul prezenta și motivele conflictului izbucnit între călărași și stăpânii domeniilor feudale, cei cărora refuzau să le plătească biruri<sup>32</sup>.

Interesul față de problematica social-economică a Moldovei medievale reprezenta pentru Bălan expresia categorică a nevoii de limpezime și sens. Dar, oricât ar fi fost de elaborate, sistematizate și concentrate, studiile și articolele nu reușeau să cuprindă, pe de-a-ntregul, materia bogată, cu detalii pline de semnificație, acumulată în decursul câtorva decenii. Recompunerea fragmentelor, exemplare de altfel, prin minuția analizei faptelor și prin anvergura documentării, a condus spre sinteză; despre o sinteză e vorba în cazul *Sistemului fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea*. Era un proiect generos, primul de acest fel, dacă reproducem afirmația istoricului. Desigur, contribuții „secvențiale” aduseseră, în istoriografia problemei, N. Iorga, Gh. Ghibănescu, I.C. Filitti sau C.C. Giurescu, dar lucrarea lui Bălan, imaginată în formulă bilingvă (româno-germană) trebuia să ofere o perspectivă mai largă și mai unitară asupra domeniului fiscalității. Nu era o temă atrăgătoare și C.C. Giurescu pune „puținul entuziasm” al cercetătorilor fenomenului fiscal pe seama modului în care se proceda la urmărirea, în documente sau în condicele vistieriei, „a înșirărilor reci, fără nici o lămurire”, „a diferitelor impozite” sau „a coloanelor de cifre și socoteli”<sup>33</sup>. Însă, la fel de adevărată era și importanța rezultatelor unui asemenea demers, căci fiscalitatea constituise, în Evul Mediu, mijlocul principal prin care statul își asigura resursele indispensabile funcționării structurilor sale. De asemenea, nu puteau fi ignorate caracteristicile acestui segment al vieții economice medievale, precum și impactul său asupra evoluției de ansamblu a societății.

Bălan a urmărit să explice de ce „în cursul evului mediu, sistemul fiscal moldovenesc a fost mai apăsător decât cel din țările învecinate”<sup>34</sup> și care au fost urmările regimului economic impus Moldovei de către turci<sup>35</sup>. În privința celui de-al doilea aspect, istoricul aprecia că impunerea tributului a imprimat fiscalității moldovenești un „caracter străin”<sup>36</sup>, contribuind la sărăcirea țării, la „împiedicarea dezvoltării orașelor” și la „decadența culturală”<sup>37</sup>. Cât despre „modul apăsător” a fiscalității, „mai pronunțat în Moldova”, aceasta se datora – spunea Bălan – diferențierii făcute de către stat la plata dărilor; scutirea boierilor și a mănăstirilor genera sporirea obligațiilor populației, atât a celei din mediul rural, cât și a celei din orașe. Dacă <a plăti boiereste> însemna a contribui cu sume mici și „numai în cazuri excepționale”<sup>38</sup>, atunci a te conforma hotărârilor ierarhiei feudale presupunea „acceptarea” unui trai și așa „greu de suportat”<sup>39</sup>. Pentru o analiză pertinentă a sistemului de impunere și percepere, Bălan trebuia să înfățișeze întreg spectrul obligațiilor fiscale medievale, indiferent că era vorba de „bir”, „dajdie”, „angărie”, „năpastă”, „visterie”, „mâncătură”, „răsură”, „koki-weki” sau „monetă”<sup>40</sup>.

Ideile avansate de istoric erau în măsură să contureze o imagine mai colorată și mai dinamică asupra fenomenului fiscal, arid și stereotip, respectat în actele oficiale. Fără cunoașterea temeinică a fiscalității nu putea fi înțeleasă, pe deplin, evoluția de ansamblu a societății medievale moldovenești, cu atât mai mult cu cât ea a fost definită, începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, drept principal factor perturbator pentru viața social-politică și economică.

Istoricul sperase ca, prin publicarea lucrării sale, să demonstreze că unui entuziast critic al izvoarelor, nici impreciziile, ambiguitățile din texte și nici „ariditatea” subiectului nu sunt dificultăți de neînvin. Invincibilă a fost, din nefericire, poziția editorilor cărora, la sugestia lui Andrei Oțetea, Bălan le înaintase manuscrisul de fiecare dată cu certitudinea unei publicări imediate. Refuzul a fost categoric, motivându-se, mai întâi, incompatibilitatea opiniilor lui cu ale altor istorici<sup>41</sup>, apoi invocându-se „lipsa studiilor de specialitate din literatura marxistă”<sup>42</sup> și faptul că bibliografia consultată se oprește la anul 1939<sup>43</sup>. Hotărârea lui Teodor Bălan de a abandona proiectul tipăririi lucrării sale a privat istoriografia românească de o contribuție extrem de valoroasă, de operă remarcabilă, alcătuită după o metodă care și azi ar satisface exigențele cercetării în domeniu. De asemenea, nu trebuie omisă importanța redactării bilingve a textului (variante germană având titlul *Das Moldauische Steeuerwesen bis zum XIX Jahrhundert*). Era cea mai facilă modalitate de a pune, la dispoziția istoricilor străini, informații utile în studierea

comparativă a realităților socio-economice din spațiul est-european. Sacrificarea operei în schimbul păstrării unui „punct de vedere nealterat”<sup>44</sup> poate fi calificată drept orgoliu sau poate fi trecută în rândul actelor de curaj. Chiar dacă se afirmă că „răspлата marilor merite vine, de cele mai multe ori, postum”, la aproape trei decenii de la trecerea istoricului în neființă, lucrarea la care a ținut și pe care a prețuit-o e încă nepublicată, perpetuând, prin tăcerea ei, indezirabila resemnare.

Referitor la epoca modernă, răspunderea asumată de însuși Teodor Bălan era aceea de a „construi durată Bucovinei”<sup>45</sup>, adică de a surprinde, în scris, experiențe parcurse de românii din provincia imperială, în perioada 1775 – 1918. Istoricul trebuia să recupereze și să prezinte faptele „care (și cum) au fost”, după celebra formulă rankeniană. Această credință, decelabilă în fiecare pagină a creației lui, e, poate, moștenirea cea mai de seamă care-l plasează, în plan științific, printre spiritele ce și-au lăsat amprenta asupra domeniului, iar pe un plan mai larg, printre cei care au dorit să pună istoriografia în serviciul națiunii.

Spațiul nord-moldav relevă interferențele politice și culturale produse de-a lungul timpului, precum și solidaritatea de destin românesc. Același spațiu nord-moldav reclama, în perioada interbelică, o cunoaștere mai deplină, dincolo de generalitățile și stereotipurile intrate deja în literatura istorică. Asemenea ardelenilor Lupaș și Meteș ori basarabenilor Boldur și Ciobanu, Bălan aprecia valoarea studiului specificităților izvorâte din trecutul Bucovinei. Tot astfel, lărgirea spectrului tematic al cercetării sale nu putea sta decât în relații cu critica documentelor (expresie a nevoii intime de a verifica totul înainte de a construi). Colecția de *Documente bucovinene* e mărturia unei prodigioase vitalități și spiritul dinamic se regăsește în multitudinea lucrărilor de istorie a Bucovinei (aproape 100 de articole și studii) ale căror idei sunt, și astăzi, demne de interes; ele indică o deschidere, pe cât de generoasă, pe atât de caracteristică.

Aparent aleatorii, temele selectate respectă o ordine în care își află locul elitele, ideile, atitudinile, evoluția, mișcările naționale, revoluția, războiul, contestatarii, stăpânitorii și dominații. Numai momentul revoluției de la 1848-1849 în Bucovina și-a găsit în opera lui Teodor Bălan, edită și inedită, o reflectare fidelă, semnificativă. Programele, procamațiile, memoriile, scrisorile oficiale și private, articolele de presă și discursurile au exemplificat spiritul epocii. Bălan ar fi putut oferi contemporanilor și, mai ales, posterității o perspectivă a desfășurării evenimentelor din această provincie, el referindu-se, în manuscrisul *Bucovina în anul 1848*<sup>46</sup> la complexitatea fenomenului revoluționar, așa cum fusese el perceput la Viena și Cernăuți<sup>47</sup>. Numai că, tributar unei tehnici de cercetare, extrem de riguroase, istoricul a preferat inițiative ample, de felul sintezei, strategia restituției documentare, fără grabă și fără concesii. Pentru el, nimic nu era just decât ceea ce era scrutat de aproape.

Într-o altă lucrare manuscrisă, intitulată *Gărzile naționale din Bucovina din anul 1848*<sup>48</sup>, Bălan prezenta statutul formațiunilor bucovinene, replică, la o altă scară, a celor vieneze, precum și acțiunile întreprinse de către acestea în decursul câtorva luni. Folosindu-se de presa vremii și de câteva publicații în limba germană, autorul preciza faptul că, inițial, „menirea gărzii naționale și a Legiunii academice a fost să asigure liniștea grav compromisă de unele elemente irresponsabile”<sup>49</sup>; ulterior, o parte dintre membrii lor vor acționa și „pe tărâm politic”, intenționând să ia parte la apărarea Vienei împotriva trupelor imperiale<sup>50</sup>. Urmărind evoluția evenimentelor din vara și toamna anului 1848 și modul de acțiune „dezorganizat” și „imprudent” al gărzilor, istoricul consemna: „tânăra democrație austriacă crease la repezeală unele instituții parazitare fără folos pentru populație. Dacă s-a lansat noua constituție care garanta libertățile cetățenești, nu era necesar să se creeze și alte instituții pentru apărarea ei”<sup>51</sup>. În dorința de a cuprinde cât mai mult sub aceeași privire critică, Bălan făcea doar câteva referiri la „caracterul național” îmbrăcat de gărzile bucovinene sau la neliniștea populației de la sate care, de teama mobilizării în armata austriacă, refuzase înrolarea<sup>52</sup>. Istoricul considera mai utilă încercarea de a explica motivele generale care au condus la desființarea gărzilor și felul cum a perceput opinia publică acest deznodământ. Adevărurile pe care el le constata, oricât de abil formulate, sunau foarte aspru: atât „garda națională”, cât și „Legiunea academică” s-au compromis prin

„adunătura de elemente turbulente, care în loc să promoveze liniștea publică, contribuiau prin comportarea lor la crearea unei atmosfere de neliniște și nesiguranță”<sup>53</sup>. Deși considerațiile din partea introductivă a studiului s-au dovedit, în genere, exacte, alte câteva idei vor fi „vehiculate” în istoriografie, firește, cu ajustările impuse de sporul documentar.

Ample referiri la aceeași problematică a pașoptismului regăsim și în manuscrisul intitulat *Polemica dintre ziarele „Bucovina” și „Siebenbürger Bote”*. El se încadra în seria lucrărilor despre valoarea istorică a gazetei bucovinene, acel „organ de publicitate panromânesc, în care se discutau (...) problemele tuturor provinciilor românești”<sup>54</sup>. În paginile „Bucovinei” s-a dezlănțuit „campania de discreditare a lui Mihail Sturza”, domnul care „a chemat armata rusă pentru a reprimă mișcarea de redeșteptare și modernizare a țării”<sup>55</sup> și tot acolo a fost amendată inconsecvența redactorilor de la ziarul sibian „Siebenbürger Bote”<sup>56</sup>, partizani și apoi opozanți ai unor vremelnice stăpâniri.

Su pentru că experiența istoriei era chemată să motiveze opțiuni și acțiuni politice în momente-cheie ale destinului nostru ca popor, Bălan propunea spre cercetare, în cadrul unei teme ample, generoase, precum „mișcarea de emancipare națională”, câteva subiecte cu valoare stimulativă, pline de semnificație. Poate că erau doar niște fragmente în rememorarea unei lungi țesături de fapte și evenimente, dar alegerea lor, în viziunea istoricului, ilustra cel mai bine acțiunea regeneratoare începută la 1848. Progresele resimțite în plan cultural, social și național fuseseră întemeiate pe opera unei generații care n-a ezitat să se folosească de resursele ei de entuziasm, spirit de sacrificiu și talent.

De pildă, în studiul manuscris *Conflictul pentru Tricolor*, istoricul aprecia că valența națională a mișcării propagate de studenții români din Ardeal și Bucovina a atins resorturile cele mai intime ale societății. Până și portul tricolorului fusese introdus de către ei, ca semn distinctiv. De la studenți – scria Bălan – obiceiul tricolorului „a trecut la intelectualii de la țară, preoți și învățători și de la aceștia la țărani”<sup>57</sup>. Din anul 1895, tricolorul a devenit simbolul „iredentei române”<sup>58</sup> și subiect în dezbaterile publice. Însuși guvernatorul provinciei, baronul Friedrich Bourguignon de Baumberg încerca să afle dacă, în Bucovina, tricolorul a fost „adoptat de la românii din Transilvania sau importat din statul român”. Dacă prima ipoteză s-ar fi dovedit viabilă, autoritățile austriece puteau considera însemnul tricolor „un cult inofensiv” pentru că ardelenii luptaseră, în 1848, alături de habsburgi, împotriva ungarilor<sup>59</sup>; dacă, totuși, cele trei culori ar fi fost preluate din România, atunci portul lor trebuia interzis căci aparțineau „unui stat străin”<sup>60</sup>. Punerea problemei, într-un asemenea mod, era de neînțeles pentru românii bucovineni, cu atât mai mult cu cât polonezilor și rușenilor din Bucovina le era permisă arborarea steagurilor proprii. Se justifica, deci, întrebarea: „De ce două dreptăți? De ce două măsuri?”<sup>61</sup>

În „lupta pentru tricolor”, cu episoadele sale dramatice, cu eroii și victimele sale<sup>62</sup>, Bălan a văzut „apogeul mișcării naționaliste din Bucovina”, dar și finalul epocii „boierimii militante”. Zorii unui nou secol îi aduceau în prim plan pe reprezentanții intelectualității, cu obârșie țărănească<sup>63</sup>, „creați în școala d-lui Iorga”<sup>64</sup>, cei ce-au purtat „făclia luminoasă a ideii naționale”<sup>65</sup> până la momentul Marii Uniri din 1918.

Totuși, Teodor Bălan nu și-a restrâns ancheta doar la aspectele politice din trecutul Bucovinei. Fidel programului său de lucru (care însuma totodată efort de descoperire a ineditului în documente și ordonare a detaliilor, valorificabile în construcția pe care o pregătea), el a sondat istoria culturală a Bucovinei știind că participă astfel la recuperarea imaginii trecutului. Dialogul istoriei cu arta, profitabil pentru ambele domenii, era mijlocul de a sustrage uitării experiențele spirituale parcurse de bucovineni după a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Dacă munca de investigație documentară a făcut, uneori, cercetarea anostă, nu e mai puțin adevărat că tot ea i-a rezervat istoricului adevărate surprize. Pornind de la semnalarea câtorva mărturii referitoare la primele reprezentații ale trupelor dramatice în Cernăuți, Bălan a ajuns să fie de-a dreptul fascinat de viața artistic-teatrală din Bucovina. Restituirea ei se voia o provocare. Erau relativ puține sursele de informare, apoi sumare și dispersate însemnările din presa și publicațiile timpului. Despre o monografie care să trateze istoria dezvoltării teatrului în spațiul

bucovinean nici nu putea fi vorba la momentul respectiv. Penuria de lucrări de acest fel s-a menținut mult timp și una din cauze a constituit-o insuficienta delimitare a „istoriei teatrului” de „istoria literară”<sup>66</sup>. În ceea ce-l privește pe Teodor Bălan, preocupările sale în direcția reconstituirii mediului cultural bucovinean se situau deasupra oricărei dispute istorico-filologice. Pentru el era firesc ca teatrul, cu trecutul său, cu implicațiile sale în plan național, să aparțină unei „istorii cumularde”, inseparabilă de erudiție. Fenomenul artistic, în genere, trebuia supus anchetei subtile, analizei menite să înlesnească înțelegerea lui. Nici un eveniment nu vorbește de la sine, scria Bălan, ci capătă sens printr-o fixare în context social și (sau) politic. Tot așa, reprezentațiile teatrale în limba română din a doua jumătate a veacului al XIX-lea dobândeau semnificații noi când erau puse în legătură cu redeşptarea sentimentului național.

Desigur, momentul 1864 sau începutul reprezentațiilor teatrale în limba română la Cernăuți (despre care istoricul a publicat studii precum *Trupa Fani Tardini în Bucovina, 1864 și 1865*<sup>67</sup>, *Einiges aus der Geschichte des Czernowitzer Stadttheaters*<sup>68</sup> sau *Die ersten Theaterensambles in Czernowitz und ihr Repertoire*<sup>69</sup>) a însemnat o izbândă a conținutului sufletesc din cultura noastră. Privit dintr-o altă perspectivă, el putea fi doar un episod dintr-un periplu istoriografic mai amplu, care pornea la 1855 și se încheia în 1913. La *Istoria teatrului românesc din Bucovina*, Teodor Bălan a lucrat aproape un deceniu, descinzând, și de această dată în arhive și examinând atent orice detaliu susceptibil să îmbogățească, să nuanțeze cunoașterea. Se cuveneau reținute atât momentele de glorie cât și neîmplinirile care au marcat domeniul teatrului. Oricât de timide sau de puțin reușite ar fi fost cele dintâi manifestări artistice, ele nu puteau scăpa cercetării, mai ales că ecoul lor începuse să se stingă. Despre acrobatul Nicolae Doroșan ori despre actorul Mihail Dimancea existau doar relatările din presa vremii<sup>70</sup>, după cum neglijabile erau și informațiile referitoare la Ioan Lupescu, Maria A. Vasilescu ori la doctorul Drăgescu, „eroii” unor „stăruințe nereușite”<sup>71</sup> pe tărâmul artei dramatice. Eforturile acestor semianonimi nu trebuiau ignorate sau izolate de cele ale celebrilor Matei Millo, Mihail Pascaly, Agatha Bărsescu și Constantin Nottara, pe seama cărora se puneau puterea de seducție a teatrului în limba română în Bucovina.

Fiecare etapă din istoria dramaturgiei bucovinene a avut caracteristicile proprii, unitate ori contradicții interne. Racordarea valorilor locale la marele flux al culturii europene întâmpina, de asemenea, greutăți. „Provocările” mediului artistic bucovinean ar fi putut descuraja demersurile actorilor români, confrunțați, de multe ori, cu lipsa banilor și cu un public mai puțin interesat de creația dramatică autohtonă. Bălan aprecia că la cumpăna veacurilor XIX și XX, tot ce se considera bun la Viena, în materie de teatru, era ușor de acceptat în provincie, în timp ce repertoriul românesc rămânea exclusiv în patrimoniul artiștilor amatori<sup>72</sup>. Clădirea Teatrului Orășenesc din Cernăuți (inaugurată în anul 1905) găzduia doar reprezentații „în limba lui Schiller”. Publicului i se promiteau spectacole deosebite, cu piese în premieră și actori de renume ai scenelor austriece și germane. Într-un asemenea cadru – se întreba istoricul – care erau șansele afirmării „spiritului național”? Unde se situa tradiția românească în tot acest ansamblu cosmopolit și cum răspundeau românii la noile exigențe ale epocii, atât de mari și atât de anevoie de soluționat?

Teatrului de limba română din Bucovina i s-a impus ieșirea din faza „experimentărilor fără viitor”. Orientându-se către necesara profesionalizare și spre o tematică de interes general, el trebuia să se adreseze tuturor locuitorilor din provincie, indiferent de etnia acestora. Așa se explică includerea lucrărilor din creația artistică universală în programele „companiilor dramatice românești”. De cele mai multe ori, rezultatele au fost pe măsura așteptărilor, publicul știind să aprecieze valoarea în sine. Totuși, remarcă Bălan, nu textele germane sau italiene au consacrat numele unor trupe de teatru, ci „piesele de rezistență”, operele lui Alecsandri și Caragiale. Montările aparținând lui Petre Liciu și Constantin Nottara „umpleau sălile până la refuz”, iar „spectatorii nu erau numai români”. Actul cultural autentic găsisese întotdeauna un număr de admiratori; trebuia doar să se ivească prilejul favorabil pentru ca dramaturgia românească să fie reactualizată cu fervoare.

Scena și actorii ei au contribuit la fortificarea, la înseninarea spiritelor, iar în teatru, ca și în muzică, adeseori, s-au răsfrânt imagini ale trecutului. Din acest motiv, Bălan vedea în recuperarea acritică de fapte și nume o operațiune utilă demersului istoriografic. Totuși, asemenea celorlalte lucrări amintite anterior, și *Istoria teatrului românesc din Bucovina* ( în peste 200 de file și cu 81 de documente inedite în anexă) n-a figurat în vreun plan editorial. Învins parcă de atâtea experiențe, autorul n-a mai întreprins nimic în direcția publicării ei, sortind-o, inevitabil, uitării.

Privind retrospectiv opera istoricului bucovinean, constatăm că fiecare demers al său e o verigă într-o construcție ce se cere reconsiderată. Reflectând asupra scepticismul care acaparează uneori spiritele, învingând chiar teama de restituții modeste, se poate întări convingerea că readucerea scrierilor lui Teodor Bălan în actualitate nu e doar o preocupare minoră, una printre multe altele, ci un fel de a mărturisi permanența unor idei.

#### NOTE:

<sup>1</sup> Harieta Mareci, *Teodor Bălan, culegător și editor de documente*, „Glasul Bucovinei”, 2/2000, Cernăuți-București, p. 73-86.

<sup>2</sup> Teodor Bălan, *Țara Sepenicului*, Cernăuți, 1926, p. 16.

<sup>3</sup> Idem, *Cetatea Hmielov*, 24 p.

<sup>4</sup> Idem, *Berladnicii*, 24 p.

<sup>5</sup> Idem, *Valachia Maior et Minor*, manuscris (mss.), Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), Fond *Teodor Bălan*, d. 2/1959, f. 1.

<sup>6</sup> Idem, *Caravlachia, Bogdania, Cara – Bogdania*, „Magazin istoric”, 1968, nr. 7, p. 86-87.

<sup>7</sup> Idem, *Valachia Maior et Minor*, mss. ANIC, Fond *Teodor Bălan*, d. 2/1959, 184 f.

<sup>8</sup> Idem, , *Numele Moldova. O istoriografie a problemei*, „Studii și materiale de istorie”, III, Suceava, 1973, p.

<sup>9</sup> Idem, *Valachia Maior et Minor*, f. 1.

<sup>10</sup> Teodor Bălan, *Numele Moldova. O istoriografie a problemei*, „Studii și materiale de istorie”, III, Suceava, 1973, p. 84.

<sup>11</sup> *Ibidem*, p. 83.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 84.

<sup>13</sup> *Ibidem*.

<sup>14</sup> *Ibidem*.

<sup>15</sup> Teodor Bălan, *Bogdania, Cara-Bogdania și Cara-Vlahia*, „Magazin istoric”, 1968, nr. 7, p. 86.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 87.

<sup>17</sup> ANIC, Fond *Teodor Bălan*, d. 2/1958, f. 3.

<sup>18</sup> *Ibidem*, f. 8.

<sup>19</sup> *Ibidem*, f. 9.

<sup>20</sup> *Ibidem*, f. 8.

<sup>21</sup> *Ibidem*, f. 13.

<sup>22</sup> *Ibidem*.

<sup>23</sup> Teodor Bălan, *Vornicia în Moldova*, Cernăuți, Institutul de arte grafice și editură „Glasul Bucovinei”, 1931, 145 p.

<sup>24</sup> *Ibidem*, p. 10.

<sup>25</sup> *Ibidem*.

<sup>26</sup> Idem, *Vornicelul și vătămanul*, mss, ANIC, Fond *Teodor Bălan*, d. 13, f. 13.

<sup>27</sup> *Ibidem*, f. 16.

<sup>28</sup> *Ibidem*, f. 10.



- <sup>29</sup> Vasile Gh. Miron, Mihai Șt. Ceașu, *Scrisori de la C.C. Giurescu, M. I. Kogălnicenu, A. Oțetea, S. Pușcariu, R. Rosetti, I.E. Torouțiu către Teodor Bălan*, „Anuarul Muzeului Suceava”, 1986, p. 335.
- <sup>30</sup> Teodor Bălan, *Călărașii de Coțmani*, mss. ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 5, f. 14-32.
- <sup>31</sup> *Ibidem*, f. 1.
- <sup>32</sup> *Ibidem*, f. 9.
- <sup>33</sup> Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1946, p. 643.
- <sup>34</sup> Teodor Bălan, *Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea*, mss., ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 27-a, f. 21.
- <sup>35</sup> *Ibidem*, f. 297.
- <sup>36</sup> *Ibidem*, f. 295.
- <sup>37</sup> *Ibidem*, f. 297.
- <sup>38</sup> *Ibidem*, f. 21.
- <sup>39</sup> *Ibidem*.
- <sup>40</sup> Dată fiind originalitatea scrierii, vastitatea informației și ineditul ei, considerăm oportună trecerea în revistă a capitolelor; titlurile lor sunt în măsură să ilustreze conținutul lucrării: introducere, tributul plătit turcilor (cap. II), muncile prestate turcilor și livrările făcute lor (cap. III), ilișul (cap. IV), fumăritul (cap. V), darea vitelor (cap. VI), văcăritul (cap. VII), cunița și sulgiul (cap. VIII-IX), cornăritul (cap. X), folăritul și pielicelele (cap. XI), desetina de albine (cap. XII), desetina de vin (cap. XIII), darea băuturilor (cap. XIV), mortasepa (cap. XV), fosada (cap. XVI), dările excepționale (cap. XVII), muncile prestate de domnul țării (cap. XVIII), corvezile gratuite pentru domnul țării (cap. XIX), contribuabili privilegiați (cap. XX) și încercări de reforme (cap. XXI).
- <sup>41</sup> Pavel Țugui, *Scrisori primite de la Teodor Bălan*, „Codrul Cosminului”, serie nouă, II, nr. 2(12), 1996, p. 453.
- <sup>42</sup> *Ibidem*, p. 454.
- <sup>43</sup> *Ibidem*, p. 457.
- <sup>44</sup> *Ibidem*.
- <sup>45</sup> AN Suceava, Fond Teodor Bălan, pachet IV, doc. 30, f. 1.
- <sup>46</sup> Teodor Bălan, *Bucovina în anul 1848 (studii și documente)*, mss., ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 26, 705 f.
- <sup>47</sup> *Ibidem*, f. 1.
- <sup>48</sup> Idem, *Gărzile naționale din Bucovina din anul 1848*, mss., ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 11, 59 f.
- <sup>49</sup> *Ibidem*, f. 9.
- <sup>50</sup> *Ibidem*, f. 11.
- <sup>51</sup> *Ibidem*, f. 13.
- <sup>52</sup> Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Suceava, Editura „Hurmuzachi”, 1998, p. 170.
- <sup>53</sup> Teodor Bălan, *op. cit.*, f. 13.
- <sup>54</sup> Idem, *Activitatea refugiaților moldoveni...*, p. 28.
- <sup>55</sup> Idem, *Domnul Moldovei Grigore Ghica și ziarul „Bucovina”, 1850*, Iași, Tipografia „Liga Culturală”, 1943, p. 4.
- <sup>56</sup> Idem, *Polemica dintre ziarele „Bucovina” și „Siebenbürger Bote”*, mss, ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 6, f. 15.
- <sup>57</sup> Idem, *Conflictul pentru Tricolor. Un capitol din istoria politică a Bucovinei (1898-1904)*, mss., ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 15, f. 55.
- <sup>58</sup> *Ibidem*.
- <sup>59</sup> *Ibidem*, f. 59.
- <sup>60</sup> *Ibidem*, f. 85.

<sup>61</sup> *Ibidem*, f. 65.

<sup>62</sup> *Ibidem*, f. 154.

<sup>63</sup> *Ibidem*, f. 155.

<sup>64</sup> Idem, *Rolul lui Vasile Bodnarescul în preajma Unirii*, Cernăuți, Institutul de arte grafice și editură „Glasul Bucovinei”, 1938, p. 6.

<sup>65</sup> Idem, *Conflictul pentru Tricolor...*, f. 155.

<sup>66</sup> Ana Costa-Foru, *Restituiri. Vechi pagini din istoria teatrului*, „Manuscriptum” (Revistă trimestrială editată de Muzeul Literaturii Române), București, IX, 1978, nr. 4, p. 123.

<sup>67</sup> Teodor Bălan, *Trupa Fani Tardini în Bucovina, 1864 și 1865*, „Buletinul Muzeului Național de istoria naturii din Chișinău”, 1932, nr. 3, p. 21.

<sup>68</sup> Idem, *Einiges aus der Geschichte des Czernowitzer Stadtheaters*, „Czernowitzer Allgemeine Zeitung”, 1924, 1/05.

<sup>69</sup> Idem, *Die ersten Theaterensambles in Czernowitz und ihr Repertoire*, „Czernowitzer Allgemeine Zeitung”, 1931, 31/05.

<sup>70</sup> Idem, *Istoria teatrului românesc din Bucovina (1855-1913)*, mss, ANIC, Fond Teodor Bălan, d. 19, f. 5-9.

<sup>71</sup> *Ibidem*, f. 42.

<sup>72</sup> *Ibidem*, f. 113-127.

### Résumé

L'auteur présente quelques considerations regardant l'oeuvre historique manuscrite de Teodor Bălan. L'auteur se rapporte aux oeuvres d'histoire du Moyen Âge (*Valahia Maior et Minor*, „*Vornicelul*” et „*vătămanul*”, *Călărașii de Coțmani* et *Le système fiscal de la Moldavie jusqu'au XIX<sup>e</sup> siècle*) ainsi qu'à celles d'histoire moderne (comme *Les gardes nationales de Bucovina de l'année 1848*, *La polémique entre les journaux “Bucovina” et “Siebenburger Bote”*, *Le conflit pour le Tricolore* ou *L'histoire du théâtre roumain de Bucovina*).